

Приватне листування як джерело з історії життя цивільного населення періоду тимчасової нацистської окупації (на прикладі Полтавщини)

Проаналізовано інформативність приватного листування мешканців Полтавщини періоду тимчасової нацистської окупації. Зроблено висновок про недостатню дослідженість цих документів саме як масових джерел, тобто з використанням методу контент-аналізу.

Ключові слова: остарбайтер, примусовий робітник, лист, знімок, Полтавщина.

Чим далі відходять у минуле трагічні події, пов'язані з Другою світовою війною та тимчасовою окупацією нацистами території України 1941-1944 років, розв'язаним ними терором проти мирного населення, примусовим вивезенням його до Німеччини, тим менше залишається тих, хто може розповісти суспільству про те, як насправді все відбувалось – живих свідків та учасників. Їх юність випала на жорсткий час, спомини про який викликають біль і сльози, недарма ж існує вислів: юність, обпалена війною. Але не тільки чужоземці завдали страждань цьому поколінню у воєнні роки, – на його долю припали численні випробування у повоєнний період. Адже, окрім заподіяних війною моральних та матеріальних збитків, їм довелося протягом тривалого часу відчувати недовіру влади, яка усюди вбачала зраду: у тому, що залишились на окупованих територіях, були вивезені на примусові роботи до Третього рейху або потрапили у полон, врешті-решт вижили, а не віддали життя за радянську Батьківщину.

Коли людині весь час докоряють минулим, вона свідомо намагається його позбутися, тобто забути, і процес цей називається амнезія. У цьому сенсі суспільство мало чим відрізняється від окремого індивіда і також часто забуває події, що принижують національну гідність або пов'язані з численними людськими втратами, викликаними як природними причинами (природні чи техногенні катастрофи), так і соціальними чинниками (політика терору, репресій, депортацій, геноцид тощо). Для того, щоб відновити соціальну пам'ять про такі періоди української історії, слід ретельно вивчити різнотипні джерела ретроспективної інформації, перш за все архівні.

У комплексі документів особового походження з історії Великої Вітчизняної війни, що зберігаються у більшості державних архівів України, є численна група – приватне листування мешканців окупованих територій. У радянські часи частина цих документів знаходилась на таємному зберіганні, та й зараз вони мають обмежений доступ (містять конфіденційну інформацію про особу), тому не часто вивчаються дослідниками, хоча є досить інформативним джерелом про той історичний період. Вивчення листів остарбайтерів і їх оприлюднення почалося одразу після закінчення війни, про що свідчать опубліковані збірники документів [1]. Але після оголошення Нюрнберзьким трибуналом вироку (тобто визначення масштабу заподіяних збитків) і остаточної репатріації радянських громадян на Батьківщину цікавість істориків до цих документів швидко згасла. На довгі десятиліття колишні остарбайтери фактично стали фігурою замовчування, тому що їх доля ніяк не вписувалася в офіційну версію подій Великої Вітчизняної війни з «повсюдним героїчним спротивом загарбникам», на яких вони, хоч і примусово, але працювали.

Дослідження архівних джерел про депортацію українців до Третього рейху, їх перебування там та подальшу репатріацію до СРСР поновилося після проголошення незалежності України й особливо актуалізувалося у зв'язку з діяльністю Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення», пов'язаною з виплатою урядами ФРН та Австрії компенсацій за примусову працю цивільного населення у роки Другої світової війни. У цей період почали масово уводитися у науковий обіг документи особового походження: листи, мемуари та усні спогади колишніх остарбайтерів [2].

Більшість опублікованих історичних праць, присвячених дослідженню перебування українців на примусових роботах у Німеччині, ґрунтуються на підставі вивчення спогадів та інтерв'ю остарбайтерів і значно менше використовується їхнє листування вказаного періоду. Зокрема, Т.Пастушенко у циклі статей і монографії залучила вказані епістолярні джерела для вивчення долі остарбайтерів [3]. У дисертаційному дослідженні А.Мелякова, захищеному у період сплеску суспільної уваги до остарбайтерів, пов'язаної з виплатами Німеччиною та Австрією компенсації за невільницьку працю, аналізу листів німецьких бранців до своїх рідних на Харківщину присвячено окремий підрозділ. Науковець, розглянувши цей вид масових джерел за допомогою контент-аналізу, спробував проаналізувати умови проживання та побуту наших співвітчизників у Німеччині, види праці й рівень її оплати або повну відсутність такої, взаємини з господарями і робітниками з інших країн [4]. На жаль, поки не існує подібної фундаментальної роботи загальноукраїнського масштабу, та й на регіональному рівні вказані види архівних джерел недостатньо опрацьовані дослідниками. Не претендуючи на вичерпність розкриття теми, хотілося б коротко охарактеризувати такий комплекс ретроспективних документів, як листи мешканців Полтавщини, депортованих до Німеччини, та накреслити перспективи їх подальшого вивчення.

У Державному архіві Полтавської області зберігається архівна колекція «Листи радянських громадян Полтавської області з німецько-фашистської каторги». Її основна частина надійшла у 1956 р. з Житомирського обласного державного архіву в невпорядкованому вигляді. Протягом наступних років цей фонд поповнювався за рахунок нечисленних надходжень документів з інших обласних архівів і на сьогоднішній день він налічує близько 70 тисяч листів, що складає 5996 одиниць зберігання.

У колекції об'єднані кілька неоднакових за обсягом і змістом частин. Переважна більшість справ цього архівного фонду – листи остарбайтерів до своїх рідних, близьких і знайомих на Полтавщину. Значно менше відповідей жителів області у Німеччину та інші окуповані країни. Збереглася незначна кількість листування у межах України. Треба виділити ще одну групу документів, які до 1990 р. знаходилися на таємному зберіганні – листи так званих поплічників

нацистських загарбників – українців, які служили у німецькій армії, поліції, були перекладачами або просто мали антирадянські настрої. У цей же опис внесено й листи німецьких військовослужбовців до рідних та близьких або листи у відповідь, причому всі ці документи написані німецькою мовою. Слід підкреслити, що колекція обмежується вузькими хронологічними рамками – серпень-вересень 1943 р., і тільки окремі листи датовані січнем-липнем.

Основний масив архівної колекції складають листи остарбайтерів, які донесли до нас правду про життя мільйонів радянських людей, насильно відірваних від рідних домівок і змушених тяжко працювати на чужині. Зазначимо, що всього за період окупації загарбниками з Полтавщини було вивезено 156629 осіб (за даними Надзвичайної державної комісії у справі встановлення заподіяних збитків). Частина з них – вже перед самим визволенням області радянськими військами восени 1943 року.

Для листування з рідними східних робітників з України, Росії, Білорусі існував спеціальний бланк поштової картки. Це була листівка з двох частин, одну з яких заповнював остарбайтер, а на іншій лише зазначав свою адресу. Адресат в Україні відрізував цю частину і писав на ній відповідь до Німеччини. Як користуватися такою карткою, пояснювалося трьома мовами: німецькою, українською, російською. Бланки поштових листівок видавалися остарбайтерам безкоштовно по дві на місяць. Проте, проаналізувавши склад листівок по окремих населених пунктах, можна помітити, що українські примусові робітники знаходили можливість частіше листуватися з рідними, які залишилися на Батьківщині, тому що по кілька поштових карток деяких остарбайтерів датовані одним числом.

Все листування східних робітників підлягало цензурі, щоб легше було її проводити, на поштової картці навіть надруковане застереження: «Пиши виразно і тільки на лініях!». На всіх листах залишилися сліди перевірки – це відштампування круглої печатки з літерами АБ або військової печатки з гербом, римська цифра VII, на багатьох поштових картках наявні сліди цензурних правок (окремі рядки й цілі абзаци в тексті зафарбовані чорним).

Остарбайтерам дозволялось висилати рідним фотокартки, тому до деяких листівок прикріплені знімки, які наочно демонструють фізичний та психологічний стан наших земляків у Третьюму

рейху, їх побут та дозвілля. Наприклад, на багатьох фотокартках дівчата в українському національному вбранні, хлопці з музичними інструментами. В листах вони пишуть, що у неділю збираються разом і співають українські пісні, ходять гуляти у місто, відвідують цирк.

Дівчата з с. Солониця Лубенського району під час перебування влітку-восени 1943 року у таборі для східних робітників

Я. Єгоров у серпні 1943 р. під час перебування у таборі для східних робітників м. Ревель (зараз Таллін, Естонія)

Г. Брага у вересні 1943 р.

На деяких фотокартках дівчата гарно вдягнені, а в листах рідним пояснюють, що одяг і взуття їм подарували господарі, наприклад, колишня мешканка с. Попівка Великокринківського району Ганна Брага, яка перебувала у с.Гільген під Зальцбургом [5]. Хоча є багато інших знімків, на яких наші земляки мають змучений вигляд, погано вдягнені, з тугою в очах.

П. Гавриленко у серпні 1943 р. під час перебування у таборі для східних робітників м. Відень

П. Гавриленко з другом Махтеєм у вересні 1943 р.

До речі, на більшості фотокарток на одязі оstarбайтерів видно нашивку «ост», яку заборонялось знімати. Ось як про це розповіла Олександра Стеценко з Франкфурта у листі батькові у с. Попівку Великокринківського району: «В неділю не пускатимуть на трамвай, то я в суботу прямо з роботи, та вже й поліцаї ловили: один раз зірвала «ост», я робила пересадку, й піймали, то я зразу пристібнула... й пустили» [5].

О.Крупко з товаришем у вересні 1943 р.

За змістом листів наших земляків, вивезених на каторжні роботи до Німеччини, можна відновити всю історію їх перебування там. Наприклад, збереглося кілька датованих серпнем 1943 р. листів дівчат з с.Лука Лохвицького району, які спочатку потрапили до пересильного табору в Києві. Вони згадували, як їх везли через Ромодан і Дарницю, в Києві водили у лазню за 8 км від станції, потім на комісію, просвічували рентгеном, але з 3 тисяч не пройшло лише троє [6]. Парасковія Гава з с.Богомолівка Кременчуцького району у листі від 9 серпня 1943 р. зазначила особливості цього відбору: «Як їхали, то в

Києві була комісія і багато тікали, то розстрілювали, то дуже страшно тікати» [7]. Олександра Кодаш описала батькові з с.Лука Лохвицького району про те, як їхали далі до Перемишля, потім до Ерфурта, проходили знову комісію, а тоді вже потрапили у Мульгаузен, звідки їздять за 30 км копати канали [6]. Мешканець с. Велика Павлівка Зіньківського району Михайло Сухар потрапив до табору м.Соммерда, звідки у листі від 8 серпня 1943 р. сповістив, що в дорозі були 17 днів [8].

Проаналізувавши зміст листів, можна дійти висновку, що частіше щастило тим остарбайтерам, які потрапили у німецькі родини середнього достатку і допомагали їм по господарству. Наприклад, Марія Бакун з с. Мюхлакер під Вюртембергом у вересні 1943 р. сповіщала батькам у с. Гурбинці Пирятинського району: «Я маю вже 3 кохти і

М. Бакун з подругою у вересні 1943 р.

свою четверту, плаття, сарахан шовковий, сорочку, тухлі нові, 3 квартихи, 2 пари чулок і сукняну спідницю. Получила за 3 місяці 99 марок, але купую собі харчі... Хазяйка на мої годовини дала мені сорочку і сарафан. Мені тут хорошо, хазяйка хороша, дуже рада, що ви передали привіт і передає вам» [9]. Марія Запорожець, яка потрапила у приватне господарство с.Ліне на острові Узедом у Балтійському морі, 29 серпня 1943 р. написала батькам у с.Короваї Гребінківського району: «Хазяїн має 14 корів, 2 коней, 8 свиней, а то різна дрібниця: кури, гуси, утята, індики, вівці, голуби, кролі і т. д. Сім'я хазяїн, хазяйка, двоє дітей і хазяїнова мати та нас троє: я, поляк і француз. Роблю я все чисто. Роботи багато, казав поляк «до хулери»... в мого хазяїна жатка сама в'яже, а як машина молотить, то сама кулі в'яже, сама віє, так що тут біля машини треба всього 5 душ. На корма хорошо. Дають 5 раз в день, їм те, що і хазяїни. Дали мені окрему кімнату, кровать хорошу, пухову пірину і т. д.» [11]. Мотрона Цехмістренко з с. Яреськи Шишацького району, яка теж опинилася у приватному сільському господарстві с. Волтерсдорф Луцемваль, взагалі написала рідним: «Я дуже рада, що потрапила сюди і нічого більше в світі

не хочу, а якби на фабрику попала, то мабуть кожного б дня бачила Марію Голодуху» [13]. Але часто траплялися й такі бауери (тобто господарі), які нещадно експлуатували примусових робітників з України. Наприклад, Софія Левчун із с. Шробенхусена у листі матері з с.Сагайдак Шишацького району зазначила: «Січас я вбираю сіно, роботи дуже багато, дівчата перелякалися, коли побачили, що я така худя. Я січас дуже добре їм, але воно мене їсть» [14].

Ще гірше довелося тим, хто працював на фабриках, заводах, шахтах і жив у таборах для східних робітників. Катерина Багацька, яка працювала на фабриці А. Гутмана м. Целла-Мехліс у Тюрингії, у листі від 2 серпня 1943 р. батькам у с. Велика Павлівка Зіньківського району повідомляла: «...їсти дають двічі в день: на обід капусту, а на вечерю картоплю і капусту, хліба 2 кіло на тиждень, 30 г маргарину і 20 г сахарю, і оце і все, а гроші уже нам трохи прибавили, то давали по 20 марок у місяць, а оце 35 марок. Я вам шлю карточку, якщо приймете у хату таку погану, то дивіться, а ні, то назад верніть». Її односелець Микола Тоцький під час перебування у таборі «Вассертурм» м. Веттер у Рурі сповіщав батькам 23 серпня 1943 р.: «Нас учора пустили у город, і чоловік з десять утєкло, ну тепер уп'єть не будуть пускати. Нащот здоров'я, то в мене діло дуже плохо, в боку болить все дужче і дужче, бо роблю по 12 часів і маю тільки два вихідних у місяць» [8]. Подробиці перебування у цьому таборі густо замальовані чорною фарбою.

К. Багацька у серпні 1943 р.

Н. Гриценко у серпні 1943 р.

Крім цензурної заборони українські примусові працівники й самі намагалися уникати описів своїх умов праці та проживання у Німеччині, щоб зайвий раз не засмучувати рідних і близьких. Наприклад, Надія Гриценко, яка потрапила до табору для східних робітників м. Білефельд, 29 серпня 1943 р. заспокоювала

рідних з с. Хорошки Сенчанського району: «Я живу добре, їсти є що, голодна ще не була. Їсти дають 260 г хліба в день, 2 р. супу в день з капусти й брукви і ін., дають 100 г масла і 100 г меду в тиждень. Роблю на фабриці по 12 ч., робота легка. Поспіли яблука і груші, ми вже пробували раз – купували в магазині. Скоро видадуть нам костюм: жакет і спідницю за 25 марок» [15].

А Поліна Приймак з табору для працівників залізниці м.Мюнхена повідомляла сестрі у с.Чорнухи 16 серпня 1943 р.: «Робота не важка, робимо тиждень, а неділя вихідний. Харчують так, як ви і самі знаєте: квасоля в стрючках, горох і всю зелень, уранці чай, у обід баланда і увечері баланда і 300 г хліба». Але у листі від 30 серпня 1943 р. вона не тільки описала свій одяг:

П. Приймак

«...нам тут дають спецовку, штани і жакети, ботінки з дерев'яними підошвами», але й зізналася, що «житуха моя плоха, живу як риба без води, а соловейко без лісу» [16]. Анна Головка з табору у Мангаймі виявилася ще емоційнішою, бо 30 серпня 1943 р. написала сестрі у с.Короваї Гребінківського району: «Повідомляю, сестричко, що я жива й здорова, а життя моє зараз тяжке. Воно мені і не снилося і не думалося такого. І щоб я була, сестричко, і на світ не родилася, і чом мене мама моя рідненька в купелі не втопила» [11].

А.Головка з подругою у серпні 1943 р.

Дмитро Іляшенко з табору с. Швабіш Гмунд під Фройденталем у трьох листах за вересень 1943 р. до рідних у с. Гурбинці Пирятинського району детально описав режим праці на фабриці: починається робота о п'ятій тридцять, о пів на дев'яту п'ятнадцятихвилинна перерва, потім з дванадцятої до п'ятнадцяти хвилин на другу обід. Закінчується робо-

чий день о шостій вечора. «Я проробив 3 місяці, а наче уже цілий год. Встаю в 4 часа ранку. Я роблю різну роботу на фабриці: до обіду у фабриці, а після обід до 4 часов на дворі, а в 4 часа ідемо заливати (далі нерозбірливо), носити фани (так у тексті) з розтопленим чавуном, з сталлю. Приладдя ніякого немає: тачка, лопата, рукавиці – оце моє приладдя. Їсти дають двічі: 300 г хліба, у ранці кофе. Пшенишний хліб, житнього немає. Як здіси у ранці 200 г, то наче й не їв, а в обід 100 г, а ввечері немає, сама картошка. Усі гроші, як получу і зразу купую хліб, не жалію гроші. Купую хліб по 5 марок одно кіло, або по 6 марок купую талон у греків або у хлопців у лагері, і купую у магазині кіло... раз у тиждень наїдаюсь у неділю, як получу добавку, то одразу і з'їм. У суботу добавку дають: 800 г хліба, 25 г масла, 5 г м'яса. Це все зразу дають такими пиріжечками по 100 г. Дівчатам краще, ніж хлопцям: дівчатам легка всім робота, а хлопцям важка. Дівчатам тоже дають 300 г хліба, но дають кращий суп і ввечері картошка...як я дома був коли схотів, тоді й оддохнув, тоді й заснув, а то 13 годин роби, а 6 спи» [9]. Отже, наведені в листах приклади суперечать твердженню Л.Легасової та М.Шевченко щодо відсутності в остарбайтерів можливості купувати харчі та одяг за зароблені марки у зв'язку з дією у Третньому рейхові карткової системи розподілу цих товарів [10, с. 25].

Крім листів усі примусові робітники з України мали право отримувати посилки від рідних: вагою не більше 250 г, але 10-15 штук разом [8]. Хоча у цих посилках були різні продукти, наприклад, пшоно, цукор, сало, коржики, і навіть гроші, але найчастіше остарбайтери прохали висилати тютюн. Так, Антоніна Запорожець, яка перебувала у таборі для працівників залізниці м.Трофайах, у листі від 10 вересня 1943 р. ображалася на своїх рідних з с.Короваї Гребінківського району: «...мені обідно, що ви мало мені вислали посилок, я від вас не требую коржиків та ласощів, а якби були вислали хоч штук три посилки табаку, то мені нічого й не треба, тут за табак можна озолотиться, можна жить добре. Дівчата получили вже по 100 посилок, то вони й не журяться, а я тільки дивлюсь, як люди получают». Її колишньому односельцю Іванові Запорожцю, який жив у таборі й працював на шахті м.Катовіце, вочевидь довелося ще тяжче. На відміну від Антоніни, він у кожній з шести поштівок, що зберігаються в ДАПО, датованих 22 серпня – 15 вересня 1943 р. і адресованих

рідним, прохав надсилати «табаку, виш[невого] меду, узвару, сахару, сушеного мяса, сала іще грошей». Іван також дорікав рідним: «Вовк получив уже 72 посилки, а я всього 34 – чи ви не висилаєте, чи я їх не одержую...Почастіше шліть посилки і пишіть откритки» [11]. Твердження М.Михайлюк про те, що остарбайтери просили родичів не надсилати їм посилки через погану роботу пошти [12, с. 142] спростовується не тільки цитованими, але більшістю їхніх листів, які зберігаються у ДАПО.

У листах містяться відомості і про побут остарбайтерів, і про їх стосунки з господарями та товаришами, багато місця займають описання обновок, побутової та сільськогосподарської техніки. Нічого дивного у цьому немає, адже передвоєнне українське село жило досить бідно, існували труднощі з придбанням краму та й рівень розвитку техніки, звичайно, був дещо нижчий. У багатьох листах зустрічаються описи погоди, сільськогосподарських культур, звичаїв, які чимось різняться від українських. Наприклад, Наталя Палінка з м.Негайма-Хюстена у листі до рідних з с.Лука Лохвицького району ділилася своїми враженнями: «Тут не так як дома, те посадиш, то в бур'яні пропаде, а те погниє, а в їх потрошку грядок, ну ніщо не пропаде. Гуляти ходимо скрізь, то оце як у неділю були і на кладовищі, то як ловко, за квітками не видно і кладовища, і всі могили зацементіровані, ну скот не ходє так як у нас. Ну тіки тут нема птиці, і в нас навесні жаби квакають так ловко, а в їх нема» [6].

Уважно вивчивши листи східних робітників, можна знайти відомості не лише про умови їх перебування у Третньому рейху, але й про рівень освіти, культури наших земляків, їх мрії про майбутнє й спогади про минуле. Помітно, що у райцентрах чи містечках Полтавщині рівень освіти був вищий, ніж у невеликих селах. У їх мешканців краще почерк, менше орфографічних помилок, вони логічніше викладають думки. У багатьох листах проглядає лірична українська душа, адже їхні автори дуже сумують за рідними, домівкою. Наприклад, вже згадувана Поліна Приймак 16 серпня 1943 р. жалілася сестрі й тітці: «...якби ви знали, як я скучила за вами, якби крила, прилетіла б хоч на один деньочок подихати українським повітрям і подивиться на українську природу» [16]. Листи до батьків відзначаються не лише проявами синівської любові, але й великої поваги до старших, хвилюванням про їх життя в Україні, рясніють ласка-

вими епітетами. Ось як писала 9 серпня 1943 р. Олександра Калініченко з табору А.Булінга м. Ільменау у Тюрінгії до батьків у с.Велика Павлівка Зінківського району: «Мамуся, ви знаєте, яка я рада як получу пісьмо, то все бросаю – всю роботу і їжу – і читаю пісьмо, визнаю чи живі всі. Ох мамуся, невже не прийдеця з вами побачитця, поговорить хоч одно слово.

Я вже думаю, що ні, видно буду помирать на чужій далекій стороні». Її землячка Олена Шпегоцька з табору Г.Кріппе Швайнсбург Гріммітшау

О.Калініченко у серпні 1943 р.

О. Шпегоцька з подругою у серпні 1943 р.

у Саксонії 9 серпня 1943 р. дорікала рідним: «Чого ви мені не пишете: чи ви за мене получаєте гроші, чи ні? Галі і Каті пишуть, що получили по 130 у місяць. Якщо ви не знаєте, то зходіть до старости, нехай точно скажуть, що я в Германії і йдіть до коменданта. Ми ходили до свого шефа, то він казав: пишіть додому в откритці. Якщо хочете за мене получить, то хлопочіть». У листі від 12 вересня 1943 р. вона зазначила, що вже 11 місяців працює у Німеччині [8].

Незважаючи на цензуру, в деяких листах зустрічаються згадки про нальоти союзницької авіації на німецькі міста і села, їх руйнування. Остарбайтери часто застосовували алегоричні вислови для того, щоб описати умови свого перебування у Третньому рейхові, наприклад, йде дощ з сильним градом, тобто бомбардування. А ось Анастасії Ветровій з Берліна у листі до подруги у с. Шишаки Шишацького району взагалі

вдалося написати відкритим текстом: «Наші, що жили в таборі (він згорів) зараз бродять хто куди, дали їм хліба на 3 дні і все, що буде далі невідомо. Можеш представити, що за ніч збито тут над Берліном 60 літаків... навіть утрім не було видно нічого через дим і полум'я» [17].

Про обстановку в рейхскомісаріаті Україна свідчить листування його мешканців. Зазначимо, що і в той тяжкий час життя пересічних громадян йшло своїм звичаєм: селяни збирали врожай, молодь розважалась у вільний час і мріяла про майбутнє. Ось рядки з датованого 9 серпня 1943 р. листа Параски Гави з с. Богомолівка Кременчуцького району до подруги у Тіроль: «Жнива кончили, то на обжинки дав голова лантух яблук, 2000 грошей на горілку, пуд м'яса, 6 пудів пшеничного борошна... Будемо у неділю гуляти у колгоспі» [7]. А Єфросинія Кнотоп з с. Козлівщина Котелевського району 11 вересня 1943 р. хвилювалася: «А тепер у нас погана обстановка... Кругом села евакуюють, а тому мабуть і нам прийдеться. Оце то? До цього часу жили, є що їсти, а коли все покинути, то де бути і що їсти?» [18]. П. Вермійчук з м. Шепетівка 11 вересня 1943 р. повідомляв сестрі Марії про економічну ситуацію: «Картошка десятком 10 – 15 р., цибуля восим штук 10 р., крупи стакан 10 р., пшоно 15 р., куриця 150 – 200 р., качка 200 – 400 р., но більше усе міняють за сіль, керасин, мило, нитки, все, що кому треба. Мука буває 1000 р. розмол пшеничної, сало кіло 800 р., масло коров'яче 600 р., яїчка десятком 70 р., сметана стакан 35 – 40 р., молоко літр 30 р., яблука десятком 20 – 40 р...» [19]. Музикант Сергій Жданов з Житомира у листі до знайомої полтавки зазначав, що оркестр збирається на гастролі до Берліна, і взагалі влаштувалися вони непогано, багато концертів [20].

Листи українців, які служили у німецькій армії чи поліції, помітно відрізняються від листів остарбайтерів моральним настроєм. Деякі з них цілком свідомо воювали з Червоною Армією. Наприклад, Микола Пархоменко писав рідним: «Если примерно мне будет суждено остаться живым, то я в первую очередь первым буду спешить на Родину, к Вам, а если нет, то значит так должно быть, тогда считайте меня как павшего смертью храбрых в борьбе с бандитами за освобождение Новой России, нового порядка и самоуправления на Украине. Я это пишу потому, что настоящая обстановка, а также и местность, где я нахожусь, насыщена бандами, с ко-

торыми и нам придется вести беспощадную борьбу до полного их уничтожения» [21]. А інші опинилися на боці ворога зовсім випадково, як Іван Куценко, що потрапив до школи шоферів у Парижі: «Я вже 2 годи на воєнній дисципліні, вже вуха потріскалися. Додому хочеться, не могу привикнути» [22].

До речі, незважаючи на дворічну масовану німецьку пропаганду щодо привабливості життя та праці остарбайтерів у Третьюму рейху, а також злочинів більшовицького режиму проти українців, у листах депортованих полтавців відверто антирадянські настрої зустрічаються дуже рідко. Зокрема, Ганна Ріпка з Місбаху у листі до рідних у Полтаву так охарактеризувала окупаційну адміністрацію: «Ці люди були до війни у влади і не одну душу заслали на висилку, і зараз вони при владі... на другий день увійшли німецькі війська і ці люди перевернули свою шкіру і приймали німецьких офіцерів» [20]. Дем'ян Гірман, що працював у господарстві Оскара Бега с. Данкфельде район Льюссен (Східна Прусія), 22 серпня 1943 р. прохав начальника Чорнухинської поліції «у порядку адміністративного нагляду захистити» сім'ю від дій керівника громадського двору, якого він вважав «таємним радянським сільським міліціонером, бувшим активістом і жидівським захисником», який «тепер примазався як справжньо чесна людина». Для підтвердження справедливості своїх вимог цей остарбайтер навів такий аргумент: «... я віддано працюю у Великонімецьчині на трудовому фронті боротьби проти більшовизму й плутократії, моя сім'я не повинна терпіти здівання плутократів» [16].

О. Крупко
у вересні 1943 р.

Олексій Крупко хоч і потрапив до табору для східних робітників Калькверк с. Юбергерн у Саарській області, проте у його листах від 13 та 16 вересня 1943 р. батькам у с. Крива Руда Семєнівського району є такі рядки: «Папа, скоро будим бачитися і вкупі жить, аби дав бог скоріш Сталіна задушить.

Война окончиться, жив буду – додому вернусь, а зараз нада крепить страну й захищать рідну Україну від гніта большевизма, щоб їх паразитів більш не було на нашій землі» [23].

І. Сиса
у серпні 1943 р.

Проте й в інших, досить аполітичних на перший погляд листах спостережливі зауваження їх авторів навряд чи сподобалися б радянському режиму. Наприклад, Іван Сиса у листі 6 серпня 1943 р. з м.Вейденау рідним у с.Хорошки Сенчанського району зауважив: «Хат солом'яних тут немає, як у нас на Україні, а живуть в великих будинках під жалізом та черепицею» [15].

Наталя Палінка з м. Негайма-Хюстена описала рідним з с.Лука Лохвицького району рівень добробуту німців: «На роботу вони ходять у таких костюмах, що у нас в якого вчителя є, більш ні в кого, а в їх у кожного...» [6]. Віра Жук потрапила до господаря у с.Грос Гронау під Любеком й 22 серпня 1943 р. радила матері з с.Чорнухи Чорнухинського району: «А ти, мамо, не роби дуже, жалій сама себе. Бо тут не роблять тіки, а мають скільки. Самий найбідніший живе у багато разів краще, ніж на Україні найбагатші, скільки вони мають одіву всякого. А про таких хазяїнів як мої, що мають землю, худобу, нічого і говорити. Які дома, які кімнати, а в кімнатах усього» [16].

Певна кількість листів остарбайтерів зберігається в фонді Надзвичайної державної комісії СРСР по встановленню та розслідуванню

злодіянь німецько-фашистських загарбників у Полтавській області та у фондах окремих райвиконкомів, де вони підшиті разом з заявами родичів остарбайтерів про нанесені збитки.

Отже, сукупність фактів, чуток, почуттів, викладених у цих листах, відображає реальне становище не лише українських остарбайтерів, але й життя на тимчасово окупованих територіях у вказаний проміжок часу. За цими документами можна вивчати як конкретні події, так і образне сприйняття дійсності, що створює емоціональний фон, відчуття включення в історичну реальність. І хоча приватне листування періоду тимчасової нацистської окупації 1941-1943 рр., як і, напевно, будь-які документи особового походження, відзначається суб'єктивністю оцінок, проте без вивчення цих джерел ретроспективної інформації неможливо скласти адекватне уявлення про вказаний історичний період. А дослідникам Другої світової війни для послаблення фактора суб'єктивності вказаних масових джерел й уникнення помилкових висновків, зроблених на їх підставі, слід ширше залучати листи остарбайтерів до наукового обігу, не обмежуючись лише однією музейною колекцією чи одним архівним фондом, причому краще їх досліджувати за допомогою різних наукових методів, у тому числі контент-аналізу. Очевидно, що крім фактографічної інформації стосовно авторів вказаних епістолярій, вони самі можуть стати підґрунтям для подальших досліджень з історії філателії та філокартії різних частин Третього рейху. Серед них крім стандартних поштових карток з двох частин іноді трапляються і тематичні поштівки з видами архітектурних пам'яток або присвячені релігійним святкам (Різдво, Великдень), крім того, бувають відбитки нетривіальних поштових штампелів, тобто є достатньо цікавою інформації для спеціальних історичних досліджень.

Джерела та література

1. Листи з фашистської каторги: збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини / За ред. Ф. Шевченка. – К., 1947. – 159 с.

2. Україна сниться...: неотримані листи подолань, відправлені з Німеччини у 1942-1943 рр. / Виконком Хмельниць. обл. ради нар. депутатів; Держархів Хмельниць. обл.; [упоряд. О.Алтухова,

Н.Ільїна, М.Слободян; передм. О.Алтухова, М.Слободян.]. – Хмельницький, 1995. – 142 с.; «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів / Інститут історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» / В.А.Смолій (голов. ред.), Т.В.Пастушенко (упоряд.), М.Ю.Шевченко (упоряд.). – Київ, 2006. – 544 с.

3. *Пастушенко Т. В.* Листи як джерело вивчення проблеми українських «остарбайтерів» періоду Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей / НАН України Ін. історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 70-76; *Лисенко О., Пастушенко Т.* Огляд писемних джерел по проблемі українських «остарбайтерів» періоду Другої світової війни // Спеціальні історичні дисципліни. Питання теорії та методики. – Число 10. – У 2-х ч. – Част. 2. – К., 2002. – С. 6–31; *Пастушенко Т. В.* Про що листувалися між собою українські примусові робітники в Німеччині в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України Ін. історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 227-233; *Пастушенко Т.* Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953): монографія / Т. В. Пастушенко; Ін-т історії України НАН України. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2009. – 282 с. та інші праці автора.

4. *Меляков А.В.* Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941-1943 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2002. – 205 арк.

5. Державний архів Полтавської області (Держархів Полтавської області), ф.р 4091, оп. 1, спр. 101, 31 арк.

6. Там само, спр. 956, 149 арк.

7. Там само, спр. 1860, 794 арк.

8. Там само, спр. 483, 131 арк.

9. Там само, спр. 1406, 44 арк.

10. *Легасова Л., Шевченко М.* Колекція документів Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» з проблеми дослідження історії українських «остарбайтерів» // «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів / Ін-т історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років». – К., 2006. – С. 15 – 28.

11. Держархів Полтавської області, ф.р 4091, оп. 1, спр. 368, 79 арк.

12. *Михайлюк М.* Агітаційно-пропагандистська підтримка заходів німецької окупаційної влади з вербування робітників до Рейху / М. Михайлюк // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – 2008. – Вип. 11. – С. 139-147.

13. Держархів Полтавської області, ф.р 4091, оп. 1, спр. 300, 55 арк.

14. Там само, спр. 283, 16 арк.

15. Там само, спр. 1721, 105 арк.

16. Там само, спр. 1820, 225 арк.

17. Там само, спр. 298, 188 арк.

18. Там само, спр. 830, 15 арк.

19. Там само, спр. 639, 98 арк.

20. Там само, оп. 22, спр.374а, 32 арк.

21. Там само, спр. 464, 9 арк.

22. Там само, спр. 463, 11 арк.

23. Там само, оп. 1, спр. 1681, 102 арк.

Марина Чиркова

Частная переписка как источник по истории жизни мирного населения периода временной нацистской оккупации (на примере Полтавщины)

Проанализирована информативность частной переписки жителей Полтавщины периода временной нацистской оккупации. Сделан вывод о том, что эти документы недостаточно исследованы именно как массовые источники, то есть с применением метода контент-анализа.

Ключевые слова: *остарбайтер, принудительный рабочий, письмо, снимок, Полтавщина.*

Marina Chirkova

Private Correspondence as a Source for Life History of Civilian Population in Period of the German Military Occupation during World War II (by example of the Poltava region)

The paper is to analyse the information capability of civilian population private correspondence in period of German military occupation during the World War II. It is made a conclusion that the documents as namely the mass sources, i.e. with use of the content analysis, have not been sufficiently studied yet.

Key words: *Ostarbeiter, forced worker, letter, snapshot, region.*